

Pest város eredete.

(Előzetes jelentés az eskütéri ásatásokról.)

Aquincum pusztulását nem szabad a pannoniai rómaiság történetéből kikapva — elszigetelten — kezelni. A Valeria-i limes feladásának mozgalmas eseményeit vizsgálva tudunk csak valamelyes képet alkotni, hogyan mentek tönkre a szomszédos erődök, őrtornyok s mi történt Aquincum táborával, városrészeivel és a Duna balpartjára kitolt ellenerődeivel.

A dunabogdányi (*Cirpi*) — szentendrei (*Ulcisia castra*) — óbudai szakaszon az utóbbi évek kutatásai tisztázták több őrtorony és tábor építési fázisait s részben pusztulásuk körülményeit is.¹⁾ Egységes kép azonban nem alakult ki, mert feladásuk, pusztulásuk időpontjai nem azonosak. Hogy ma már pontosabban látunk, azt a régészet fejlettebb s a kultúr-rétegeket pontosan követő technikája mellett részben a kerámia újabb időbeni alapos tanulmányozásának köszönhetjük, mely a zavaros időkben, a 4. század végén megszűnő éremleletek bizonytalanabb adatai mellett a legjobb vezetőnk.²⁾

A budakalászi őrtornyot,³⁾ mely az aquincumi castrum és a szentendrei castellum között az eddig ismert legnagyobb, Frigeridus,⁴⁾ I. Valentinianus (364—375) jólismert hadvezére, Valeria duxa építtette. Több száz, nevével jelzett téglabélyeg bizonyítja ezt. Az őrtorony falában is találtunk beépített, jelzett tégláiból, ami kétségtelenné teszi, hogy az építkezés elődei alatt meg nem indulhatott. Az őrtorony hirtelen pusztult el. Tűzvész tette tönkre. A pillérek által tartott tetőszerkezet a padlásra felhalmozott gabonaművel az égés következtében a torony belsejébe zuhant le s érintetlenül találtuk mázsaszámra a búzát, rozst, kölest, borsót stb. A gabona még szárán volt, egykor azzal vitték fel a padlásra, hogy majd később csépelik ki. Az égés így nem sokkal a gabona betakarítása után történt. Több cserépedényben érintetlenül maradt meg a gabona s a kerámikus leletek a késő-római kor (4. század utolsó negyedének) jellegzetes vonásait viselik magukon, nélkülözik a »hún« korszakra jellemző besimított díszítés túltengését, melyek csak egy-két darabbal voltak képviselve. Ennek a burgusnak pusztulása a nagy gót betöréssel hozható kapcsolatba, mely a végzetes kimenetelű adrianopolisi ütközet (378 augusztus 9.) után mind déli Pannoniában, mind itt északon is rövidesen bekövetkezett. Ezt az erősebb és élelemmel bőségesen ellátott őrtornyot vagy maguk a nagyvárba visszavonuló római katonák gyújtották fel, vagy a betörő barbárok tűzcsóvái. Az őrtorony kőanyagát a 14. század körül hordták széjjel, addig magasan álltak külső falai.

A *csillaghegyi* kis őrtorony, melyet az OKH weekendháza építésekor a Kossuth Lajos üdülőpart 11. sz. alatt ástam ki, hasonlóképp Frigeridus vezérsege alatt készült. Tűzvésznek nyomát nem találtuk. Lelet igen kevés volt, ami bizonyítja, hogy az őrsége még idejében hagyta el, visszavonulhatott. Pusztulása a középkorban következett be. Köveit kitermelték. Falaiban sok korábbi időből származó feliratos és építészeti rendeltetésű faragott köemléket találtunk s ilyeneket hordtak el a középkorban is egy közeli templom építéséhez. Fontos tudnunk, hogy a falaiból kiszedett köveket részben a helyszínen faragták át új rendeltetésük számára. Egy szép, gótikus pillérköteg darabját ott is felejtették.

Megszállva volt a húnkorszakban a *leányfalusi* burgus, melynek kerámiáját legutóbb Alföldi András méltatta s kimutatta a késő-római és dunai-barbár elemeknek sajátos keveredését. A díszítő elemek közt szerepel a kereszt, mely a helyi megszálló csapat részleges kereszténységét igazolja.⁵⁾

Túlélte a római uralmat a *szentendrei* római telep és vár. Falai a múlt században még láthatók voltak. A legújabb ásatások a vár melletti késő-római temető sírjainak korát az 5. század elejéig mutatták ki. Avarkori megszállását a közismert vezérlelettel igazolva látjuk.⁶⁾ A vár területén XI—XVI. századi kerámiát is találtunk, mely lakott voltát bizonyítja.

Ilyen viszonyok állhatnak fenn a többi Budapest környéki, még fel nem tárt őrtornyokban is.

Aquincum pusztulása sem következett be a limes feladásával.⁷⁾ Az utolsó irodalmi adat Sidonius Apollinaris panegyricusában maradt fenn, kevéssel Attila halála után: *Fertur Pannoniae, qua Martia pollet Acincus.*⁸⁾ Ha a római élet, kultúra folytonosságát, vagy más népelemek által való átmentését Fenéken,⁹⁾ Pécsen,¹⁰⁾ Szombathelyen, Mitrovicán stb. ki lehetett mutatni a népvándorlás bizonyos vagy egész időszaka alatt, Budapest területén az újabb régészeti kutatásoknak is meg kell találniuk az Árpádok koráig terjedő századok emlékeit és etnikai szétválasztásukat s ezzel együtt a római városrészek későbbi, Árpád-kori városalkotó elemeit. Salamon Ferenc és Nagy Géza azt a hitet vallották, hogy Aquincum a római uralom megszűnése után sem szűnt meg, akárcsak több más pannoniai város, lesüllyedhetek, népességük rendkívül lepadhatott, de ha tengődtek is, megmaradtak, sohasem váltak teljesen lakatlan romhalmazokká.¹¹⁾ Állításaikat azonban tárgyi bizonyítékokkal igazolni nem tudták.

Aquincum topográfiáját jól ismerjük Kuzsinszky Bálint műveiből.¹²⁾ A dunajjobbparti város két részből állott, a tábor és a mellette épült katonavárosból (*canabae*), továbbá a Papföldön részben feltárt polgári városrészből. A vár, helyesebben a limes biztosítására a balpartra is átmentek, régebről ismeretes a Rákos-patak torkolatánál felásott hídfő.

Aquincum jobbparti tábora, épületei túléltek a római uralmat. Falai közt a barbárokkal kevert rómaiság élete, ha nem is virágzó formában, de tengődve a longobárdok kivonulásáig (568) feltehető.¹³⁾ Anonymus idejében romjai még tekintélyes magasságban fennállottak, részben lakhatók is voltak (46. fej.). A mai óbudai utcák is alkalmazkodtak a római topográfiához. Közismert a Királyhegy alatt elterülő katonai amfiteátrumra ráépült 18. századi házcsoport. Az 1925. évi ásatásoknál (próbaásatás)

előkerültek nagyon gyengén, rosszul épített középkori falak is, de ezek csak magánlakások céljára szolgálhattak. Középkori középületre (vár, templom) utaló falmaradványok eddig még onnan nem ismeretesek. Anonymus 52. fejezetében elbeszéli, hogy Árpádot egy kis forrás felett temették el, mely kőmederben folyik alá Attila városába. Ez a sokat tárgyalt és különféleképpen értelmezett kőmeder lehetne az az ívóvizet szolgáltató vízvezeték is, mely a Szőlőkert-utcában az 1927. évi csatornázáskor került elő. Iránya az Árpád-forrástól egyenes vonalban vezet az óbudai református templom területe felé, ahol a római castrum délnyugati sarka állhatott. A mai úttest felszínétől alig 30—40 cm-re jelentkezett a római korban kb. másfél méter magas tömör falazás,¹⁴ melynek felső részébe voltak beágyazva forró mészhabarcba kétsorban egymás mellett a vízvezetési csövek. Feltűnő, hogy ezzel párhuzamosan, kb. 3 m távolságra egy másik azonos konstrukciójú vízvezeték is vezetett, mely ma is jól látható a Vörösvári-út 44. számú ház pincéjében. A vízvezeték tömör alapépítménye képezi a vörösvári-úti házak Szőlőkert-utca felőli falainak alapzatát s az utca színvonaláig megy fel. Ez több házban nyomon kísérhető. A romok ilyen túlélése napjainkig azt is bizonyítja, hogy az Árpádok korában tekintélyes magasságban állottak s Óbuda alapítása szoros kapcsolatban van a római Aquincummal, fejlődésében ehhez kellett alkalmazkodnia.¹⁵ A Calvin-utcai ref. paplak és környékén előkerült templomhoz tartozó kolostor lakói ezt az épen maradt római vízvezetéket használták.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az Árpád-kori városalapítás csak a katonai városra terjedt ki. Teljesen elkerülte a papföldi, fallal körülvett polgárvárost, melynek területe nemcsak a korai, hanem a későbbi középkorban is lakatlan maradt napjainkig. Újabb ásatásaim alkalmával a legfelső humusz-réteg újkori szemeteitől eltekintve, csak a Transzformátor építésekor találtam egy szórványos középkori (15.—16. sz.-i) keresztbélyeges edénytöredéket. A középkor idegenkedését e helytől ennek fekvése okozta. Sziget zárta el a fő Duna-ágtól s messzebb nyugatra is fekvése a Duna mentén vezető katonai, kereskedelmi úttól, mely ma a Nánási-útnak felelve meg, egyenes vonalban kötötte össze a táborvárost Szentendrével. A középkori, kereskedelemmel, révvvel számoló városalapításnál ezért tekintetbe sem jöhetett.

Azonban a táborvárosra támaszkodó Óbuda már megalakulásakor sem terjeszkedett ki az egész castrum és a canabák területére. A római vár és város déli részét foglalta el, kb. a főtéri mai dohánygyártól kezdve, nyugat és délnyugat felé pedig a hegyek alját, mely már a nagy római középületeket nélkülözte s a római korban külváros és temető volt (Viktóriatéglagyár, bécsiúti városi bérházak területe). A dohánygyár (volt Zichy-kastély) udvarában csatornázás közben sok középkori sír került elő, melyek egy itt állott templomot vagy ispotályt tételeznek fel. Eddig teljes homályban vagyunk a Hajógyári-szigetet illetően, mely a római korban még szárazföld volt s a tábor keleti fele ide is átnyúlt. Egy ásatás biztosan tisztázná nemcsak a római uralom idejére legfontosabb, megerősített castrum maradványait és kiterjedését, hanem azt is, hogy a Duna mentén fekvő ezen fontos pont, melyet híd kötött össze a már elkotort Fürdő-szigeten keresztül a Rákospatak torkolatánál fekvő ellenváracskaival s révátkelésre alkalmas

hely, az Árpádok korában lakott volt-e? A Raktár-utcát és környékét (Vihar-, Szellő-, Berend-utcák), ahol egy késő-római temető a cella trichorával terült el, a középkori település elkerülte. A cella és a szomszédos terület szántó és kukoricás volt a legutolsó időkig, a római falak felnyultak a föld felszínéig, mint az ma is a szomszédos telkeken észrevehető. A raktárutcai városi házak építéskor mindössze egy 17. sz.-i vallon sisakot találtunk. Feltűnő előszeretettel karolta fel azonban az Árpádkor a környező hegyvidéket, ahol a római gazdag villanegyedre támaszkodhatott s azokba egyszerűen beköltözött. Ugyanezt megtehetette a táborváros déli részein is.

A limes feladása után az Aquincumot megszállva tartó népelemeket hátrahagyott emlékeik nyomán ismerhetjük meg. Nagy Géza volt az első, aki Budapest népvándorláskori emlékeit összefoglalta s lemondóan jegyezte meg: ¹⁶⁾ »Népvándorláskori emlékekben oly szegény Budapest környéke, hogy azokból az egész korszakra nem lehet következtetést vonni. Ó-Buda területén egy pár szórványosan lelt ékszer s a Duna balpartján a Lóverseny-téren több sír mellékletei: ennyiből áll az egész, ami a népvándorlás korából Budapesten napvilágra került.« Az ő adatait igyekszünk most teljesebbé tenni.

A 4. század késői, már részben *kevert rómaiságának* emlékeit nagyobb számban ismerjük. A kereszténység, mely az antik kultúra folytonosságát volt hivatva fenntartani s átmenteni a középkorba, épp akkor kezdett megerősödni, mikor a közép-dunai limes lassan kicsúszott a római uralom kezéből. Keresztény jellegű emlékek így nem is nagy számban juthattak reánk.¹⁷⁾ A raktárutcai cella trichora környékén, a Vihar-utcában a 4. század végi és 5. század eleji sírok mellett egy újabb ókeresztény apsisos temetőkápolnát ástam fel. A temetkezés újabb módja, korai sírkövek másodlagos felhasználása sírládácul a rómaival keveredő idegen népelem szokására vihető vissza. Ott szerepelnek ilyenek tömegesen, ahol a római elem erősen keveredett a germánnal.¹⁸⁾ Természetesen közösen lakták a városokat is. Tiszttára *germán ízlésű* tárgyak kerültek elő a papföldi ásatások alkalmával. A mindennapi használatra szolgáló kerámiai leletek mellett említhetem a polgárvárosból előkerült cicada-fibulákat. Kettőnek képét közli Nagy Géza.¹⁹⁾ Egy szép nagy ezüst példányt újabban szerzett az Aquincumi Múzeum a Csúcshegyről (21.485 helyr. számú telken találták, 2. kép 3. szám).

A 4. század végétől kezdve a hegyvidéki előkelő római villákba a népvándorláskori barbár elem előszeretettel telepszik le. A Kapucinus-domb egyik római épületében látott napvilágot az Aquincumi Múzeum azon ezüst korsója, mely formájára nézve az apahidai kincs korsójával azonos.²⁰⁾

A »*hún korszak*« legjellegzetesebb besimított díszű szürke nagy edényeit ²¹⁾ durva, korong nélkül formált köcsögökkel egyetemben a díszes csúcshegyi villában ástam ki. A villát az 5. században is lakták, sőt a praefurniumba és a vele kapcsolatos konyhába egy későbbi kori olvasztó kemencét is beépítettek. Hasonló díszű és korú edények több példánya került elő a Papföldön. Egyet képben is közöl Kuzsinszky, mely a jellegzetes nyugati germán leletekben is előforduló kétfülű kis bögre formáját mutatja²²⁾ (2. kép 1. szám).

Ezen korszaktól kezdve a római városrészekben a népvándorláskori emlékműanyag hirtelen eltűnik. Biztosan mondhatjuk ezt a Papföldre, a polgárvárosra, melynek $\frac{2}{3}$ -ad része rendszeresen fel volt kutatva. Feltételesen állíthatom a táborváros *belső* területére, hol a beépített területek miatt rendszeres ásatásokat folytatni nem lehetett, de kb. tíz év óta a csatornázásoknál és építkezéseknél megfigyelhettem, hogy eddig ott is hiányoztak. Ellenben a városon kívüli sík helyeken jelentkeznek, így északra a békásmegyeri »puszta-templom«-nál is sok, a »hún korszakra« jellegetes edény került elő (Garády S. ásatása).

Az *avar* uralom több századot (568—800) felölelő korából gazdagabb anyag ismeretes. A régebben előkerült pesti löversenytéri leletek egy kiterjedtebb temetőből származnak s első ismertetőik, Nagy Géza²³⁾ és Hampel József²⁴⁾ őket még egy félreértett emlékcsoport maradványaiként kezelték. Alföldi András érdeme a hún és avar emlékműanyag egymástól való elkülönítése és szorosabb körülhatárolása.²⁵⁾ Ezzel a löversenytéri avar teleppel vannak szoros kapcsolatban a X. ker. kőszegutcai 1933- és 1934-ben előkerült avarsírok. A sírok szegényes leletei (durva edények, vas-fokos, csontszerszám) mellett az antropológiai vizsgálat is biztos eredményre vezetett s az elhúnytakat mongol, mongoloid típusúaknak határozta meg²⁶⁾ (2. kép 2. száma alatti fokos).

A pesti avartelep mellett a budai oldalról ismeretes leletek is távolabb esnek a római, beépített városrészekről. Az Aquincumi Múzeum papföldi ásatásai alkalmával, tehát a polgári város területéről egyetlen avar tárgy sem került elő. A farkasvölgyi temetőből megmentett szórványos, nem rendszeres ásatás leletei egy nagyobb temetőre s ezzel együtt egy avar településre utalnak.²⁷⁾ E leletekkel együtt honfoglaláskori magyar sírleleteket is kapott a Nemzeti Múzeum. Tudományos megfigyelés hiányában ma már eldönteni nem lehet, hogy rátemetkezéssel vagy folytatólagos temetkezéssel van-e dolgunk, s nem a honfoglaláskorig fennmaradó avartelephez zárkozó új magyarság szoros kapcsolatával állunk-e szemben.

A polgárváros korai, az Aranyhegyi-patak mentén elterült temetőjének területén, közel az esztergomi vasútvonal Óbuda állomásához, kerültek elő elszórva apró avar bronz övdíszítések, jeléül az ott megfordult vagy átvonuló avar csapatoknak. A temető egyik ustrina melletti kútjából egy avarkori agyagedény maradványát ástuk ki, mely bizonyítja, hogy még akkor is használatban volt a polgárvárosból a Vörösvári-völgyön átvezető út melletti temető kútja (2. kép 4—5. számai alatti övdíszek).

A táborváros területéről avar lelet nem ismeretes. A raktárutcai késő-római temető sírkápolnájának (cella trichora) legfelső rétegéből előkerült kerámikus leletek közt akadunk csak kevés nyomra, melyek az edények durva anyaga mellett avarkori díszítéseket tüntetnek fel. De ezen durva edények hullámos vagy fésűsvonalú díszítése oly megbízhatatlan jelenség, hogy egymagukban biztos korhatározásra nem alkalmasak.²⁸⁾

Az avarokkal együttélő, vagy a frank hódítás után újonnan letelepült *szlávok* felismerhető, népi sajátosságokat feltűntető emlékműanyagot nem hagytak maguk után. Számolni vidékünkön a honfoglalás korától kell velük, s a díszes, keleti magyar emlékműanyag mellett emlékeik mint kísérő (szolga) réteg jelentkeznek.²⁹⁾ Ilyen késői nyomokat Budapesttől északra a megyeri

rév közelében találtak. Benárd Ágoston ny. m. kir. miniszternek a »puszta-templom«-hoz épített villája mellett Garády Sándor ny. miniszteri tanácsos több ízben ásatott. 1932-ben őskori neolitik és kora-bronzkori telep felett római dolgokat, húnkori edényeket, a legfelső rétegben pedig vályogfalú lakóhelyek nyomait találta. A folytatódó település a 16. századig volt kimutatható. A templom mellett felásott falak körül előkerült kerámia ezt világosan mutatta. Ezeknek a vályogból emelt, vagy vesszőfonásos lakásoknak nyomai a Dunaparton végig követhetők a Csillaghegyig. A kora tavaszi friss szántásban sárga, égett agyagtapaszos falnyomok mutatják a település helyét. A »puszta-templom« melletti Árpád-kori vagy még honfoglaláskori település szorosan kapcsolódik a római nyomokhoz. A templom mellett kis patak ömlik a Dunába.³⁰⁾ A patak északi oldalán elterülő dombon egy római őrtorony állott. Ennek köveit használták fel a patak déli oldalán állott templom építéséhez. Ragaszkodtak a korábbi római településhez, de átjöttek a déli oldalra, mert így az összeköttetést, közlekedést megkönnyítették a megyeri rév körül keletkezett teleppel.

Tovább északra, a régi Barokaldi-csárda helyén, mely ma dr. Ember Sándor ügyvéd tulajdona, a főváros és a Nemzeti Múzeum közös ásatásai alkalmával 1932-ben hasonlóképp neolitik-telep felett kerültek elő »szláv« lakásnyomok durva, hullámvonalas kerámia és más leletek (őrlőkövek stb.) társaságában.

Dél felé a nyomok a Római-fürdőnél eltűntek, de nyugat felé, a Csillaghegyen ismét jelentkeztek, ahol az Újlaki-téglagyár területén, az Árpád-strandfürdő felett a hegy tetején agyagtermelés alkalmával bukkantak több sírra. A sírok mellékletei rossz ezüst halántékgyűrűkből állottak. Bartucz Lajos antropológiai vizsgálata a koponyák honfoglaláskori szláv jellegét állapította meg. Itt kell utalnunk Anonymus 46. fejezetére, melyben arról beszél, hogy a honfoglalók átkelven a megyeri révnél a Dunán, táborot ütöttek a parton a felhévizekig, s másnap mentek Attila király városába és nagyon csodálkoztak a középületeken, vagyis Aquincum két városának maradványain.

A beépített római városok területén csak a táborváros délnyugati határszélén, a Szőlő-utca 24. számú ház mellett fordult elő eddig három sír, melyekben halántékgyűrűket, bronz és fekete üveg karpereceket találtunk. Ezek a sírok egy római kisebb ház szobájában voltak elhelyezve.

Óbudán és környékén az újabb ásatások alkalmával nem találtunk honfoglalás- és Árpád-kori sírokat. A Duna jobboldalán eddig csak a farkasréti-temető területéről³¹⁾ és a Lipótmező »Kurucles« nevű vidékéről³²⁾ ismeretesek nem rendszeres ásatásokból származó sírleletek.

Az óbudai Árpád-kori település fentebb vázolt irányát az épületmaradványok mellett a kerámikus leletek jelentkezése alapján is megállapíthatom. A Majláth-, Miklós-, kórházutcai csatornázások területén, mely vidék a tábor északi részére esik, Árpád-kori (10—13. sz.) kerámia nem is fordult elő. Délre a Szőlőkert-, Föld-, Szőlő-utcákban azonban jelentkeztek azok a vékonyfalú, fehérre égetett edénytöredékek, részben sarkantyús (körkörös) bélyegzővel díszítve, melyek fenekükön keresztbélyeget is szoktak viselni.³³⁾

A Duna balpartján a Rákos-patak torkolatánál feltárt hídfőerősség, ³⁴⁾ mely a jobbparti castrummal átellenben feküdt, eddig úgy szerepelt mint az egyetlen balparti római erőd. Contraaquincumnak nevezték el egy irodalmi adat alapján. Ezt a hídfőnek is nevezhető kis erődöt, mivel híd kötötte össze a Fürdő-szigeten át a mai Hajógyári-szigetre is kiterjedő castrummal, I. Valentinianus korában kijavították vagy átépítették. A leletanyag amellet szól, hogy már korábban meg volt szállva. Rómer volt az első, aki feltételezte, hogy Pesten a belváros területén a Váci-kapu felé eső négyszögű házsziget helye is tökéletesen megfelelne egy római ellenvárnak.³⁵⁾ Következtette ezt abból, hogy a jobbparton a Gellérthegy alját erősség nélkül nem hagyhatták, ennek pedig egy ellenvárának is kellett lennie. Salamon szerint Pesten a római korban aligha létezett erődítmény vagy telep.³⁶⁾

1932-ben az eskütéri régi piarista rendház lebontása alkalmával a főváros által elrendelt ásatások hoztak első alkalommal biztos adatokat napfényre. Erzsébet királyné szobrával egy vonalban keletnyugati irányban egy hosszabb fal került elő, melynek szélessége 3·40 m (!) volt. Feltártunk egy kiugró, meghosszabbított félkörben végződő tornyot is, melynek hasonló vastag falai mellett 3 m széles és 4·40 m hosszú belvilága volt, s külső részén hármass kölépcsősor foglalt helyet. Ezt a tornyot egészen kiszabadíthattuk. Tőle keletre 50·80 m-re, éppen az új piarista rendháznak a térre néző homlokzata alatt a másik torony lépcsős külső körjáratára akadunk. A falazás öntött, forró meszes technikája, a korábbi időkből származó római sír- és oltárkövek felhasználása is mutatták a római eredetet, de ott volt még a sok kísérő, apró lelet is. A tábor belsejének alsó rétegében mindenütt római kultúrréteg jelentkezett: bélyeges téglák, érmek, faragott köemlékek, edénytöredékek, ékszerek stb. A most feltárt részlet csak töredéke volt egy nagyobb kiterjedésű castellum északi oldalának.

A várnak egy hasonló méretű és alakú tornyát már korábban megtalálták, mikor az eskütéri híd pesti pillérének alapjait ásták 1898-ban. Ebből 27 darab beépített római sírkő és faragott díszes köemlék került az Aquincumi Múzeumba, s első ismertetőjük a középkori vár egyik bástyájából származtatta azokat. ³⁷⁾ Az utólagos vizsgálatnál azonban megállapítottam, hogy a kiemelt köemlékekhez tapadó habarcs az újonnan feltárt torony meszes, téglaporrall kevert római habarcsával azonos. Ez a torony a vár nyugati falának első tornya volt. Ugyanekkor került elő a Dunából a híres *»eskütéri sisak«* is.³⁸⁾ Ha ehhez hozzávesszük még Jankovich Miklós régi adatait,³⁹⁾ akkor a castellum alakját és nagyságát hozzávetőleges pontossággal megállapíthatjuk. Északi és déli oldalán két-két kiugró, meghosszabbított félkör alakú tornya volt, sarkain pedig kerek vagy nyolcszögű tornyokkal volt ellátva. Hossza 180—190 m lehetett. Keleti és nyugati oldala, ha csak egy bástyát tételezünk fel középen, 150—160 m, ha kettőt, akkor 180—190 m hosszú és így teljes négyszög. Ez a nagyság elüt az ismeretes dunabalparti ellenerődök nagyságától (pl. a Rákos-patak menti, dunakeszi, nógrádverőcsei), kivéve a még Marcus Aurelius alatt épült Ószönnel (*Brigetio*) szemben fekvő leányvári erődöt (*Celamantia*). Nagyságra megközelíti a szentendreai (*Ulcisia castra*) tábor, s nem marad el a dunapentelei (*Intercisa*) mögött sem,⁴⁰⁾ melyekben

pedig egy-egy 1000 létszámú cohors tartózkodott (*cohors miliaria nova Surorum sagittariorum* és a *cohors miliaria Hemesenorum*).

Az új ásatások alkalmával a tábor belsejében szabadon dolgozni nem igen lehetett, mindössze négy kutatóárkot húzhattunk. Az új piarista rendház építésekor már egy hypocaustumra akadtak, melyet Friedrich Endre írt le, s a szakértők megkérdezése után a török korba helyezték.⁴¹⁾ Most ráakadtunk a hypocaustum törmelékeire, sok bélyeges téglára és az érintetlen római kultúrrétegre és nyilvánvaló lett, hogy a romok a tábori fürdő maradványaihoz tartoztak.

A vár építési idejét a tornyok formájából, az építés technikájából és a kísérő leletekből állapítottuk meg. A falakba beépített feliratos és faragott kőemlékek szolgálták terminus post quem-ül. Ezek az 1. század végétől a 3. század első feléig mennek. A talált téglabélyegeket közt legkorábbi volt a *coh(ors) VII Br(eucorum) An(toniniana)* bélyege. A *legio II adiutrix* változatos bélyegei a 3. század végéről valók, s ebbe a sorba tartozik a *Cohortis* bélyeg is. Előkerült egy eddig ritka bélyeg: CAIOT. Egy-egy példányban ismeretes volt már Dunapenteléről, Óbudáról és a Szentendre melletti Hunka-dombról. Itt a bélyegestéglák $\frac{3}{4}$ -része ezt a felírást viseli. Feloldását kísérletképpen a következőképp adnám: *C(ontra) A(cinco) (prima) o(fficina) t(egularum)*.⁴²⁾ Ezen pozitív bizonyítékok mellett negatív bizonyíték, hogy hiányzanak mindazok a bélyegeket, melyek a limes mentén I. Valentinianus (364—375) lázas erődépítési munkálataiból ismeretesek. A Terentius, Frigeridus duxok és a tribunusok neveivel ellátott téglákra gondolok. Így az erőd építése fiatalabb mint Valentinianus kora, de későbbi mint a 3. század közepe. Segítségünkre jön egy irodalmi adat is. Idatius *Fasti*-jában a 294. évhez megjegyzi: *his cos. castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia*. Így csak Diocletianus (284—305) alatt épülhetett erődünk,⁴³⁾ és ezt megerősíti, hogy mind a dunapentelei,⁴⁴⁾ mind a szentendrei táborok Diocletianus-kori átépítésénél, midőn a befelé ugró korábbi négyszögű tornyokat kiugró félkörű tornyokká építik át, ugyanolyan formájú meghosszabbított félköröket alkalmaznak. — Az ásatásaink alkalmával talált érmek is figyelembe veendőek. Ezeknek felét az Árpád-kori sírok alatt vagy a sírok behányt földjében találtuk, a többit szórványosan. Hadrianus és Alexander Severus nagyon kopott közép-bronzai mellett Diocletianus 2, Nagy Constantinus 3, Julianus 1, I. Valentinianus 1, Valens 3 éremmel szerepel, míg meghatározhatatlan volt 5 darab 4. századi érem.

Az eskütéri balparti erődre méltán illik a castellum elnevezés. A Rákospatak torkolatánál állott hídfő csak burgus nevet érdemel meg. Idatius is castrumokról beszél, a rákospataki kis őrtorony építése különben sem lehetett oly esemény, hogy azt hivatalosan is elkönyveljék. Az eddigi megállapítások így e tekintetben is helyesbítésre szorulnak.

Castellumunk nevét nem ismerjük. Az irodalmi adatok csak annyit említenek, hogy Aquincummal szemben feküdt (*contra Acinco, trans Acinco*). Ez a megjelölés az egész balparti pesti oldalt jelenti, melyen tehát nem is egy erőd állott. Neve mindenesetre volt, mely más lehetett, mint a jobbparti Aquincumé. Így ismerünk Pannonia secundából egy *Castellum Onagri-num* nevű várat Bononiával szemben, a barbár területen.⁴⁵⁾ Különben a

kis burgusoknak is adtak neveket. Egy esztergomi kő, melynek feliratát Bonfinius mentette meg számunkra, egy 48 nap alatt épített *Commercium* nevű őrtoronyról szól (*burgum, cui nomen est Commercium*).⁴⁶⁾ A *Notitia dignitatum* adatai is bizonyítják, hogy a pesti oldalon castellum is állott, nemcsak burgus. Megszálló csapatai az *auxilia vigilum contra Acinco in barbarico* és a *praefectus legionis trans Acinco*.⁴⁷⁾ Ez utóbbi mint a *Notitia* más helyeiről is tudjuk, csak nagyobb erődök, castellumok élén szerepelt.

A tábor nagysága és erőssége mutatja, mily fontosnak tartották a római korban is ezt az állandóan révnek használt helyet. A most feltárt balparti erőd arra utal, hogy a jobbparton a Döbrentei-tér környékén is kellett egy másiknak állania, mely valószínűleg kisebb volt és már korábban megépítették, mint baloldali társát. A jobbpart ezen pontjának jelentőségét mutatja, hogy a Gellérthegyen római kori bennszülött sírokat találtak sírkövekkel. De fontosabb az az oltárkő, melyet a 3. század második felében a *civitas Eraviscorum* üdvéért állítottak (CIL, III. 10.418).

A pesti tábor belsejében húzott kutatóárkokban a római rétegre Árpád-kori sírok következtek. Hiányzott minden, ami népvándorláskori megszállására utalt volna.

A pesti castellum mindenestre árokkal volt körülvéve.⁴⁸⁾ A rómaiak azonban ezen is túlméntek, mit az éremleletek is bizonyítanak (pl. a Lónyay-és Csillag-utcák sarkán előkerült nagy lelet).⁴⁹⁾ Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy a pesti oldalon csak a rákospataki burgus és az eskütéri castellum volt az egyedüli, a balpartot biztosító erősség. A két hely egymástól való távolsága közel 6 km, s így ezen a szakaszon közbül még egy kisebb erődnek kellett állania, mely a Margitsziget alatt a Duna-partra leereszkedő Várhegy aljában a révátkelést volt hivatva biztosítani, s a barbárok betörését megakadályozni.⁵⁰⁾ Jankovich egy római erőd maradványaira magyarázta a Lloyd-palota környékén talált romokat,⁵¹⁾ melyek felett Szent János kápolnája állott. Ezt azonban már egyidejűleg elvetették és annak a meg nem épült torony romjainak tartották, melyet Zsigmond tervezett, hogy onnan a Dunát lánccal elzárhassa.⁵²⁾ Ez a hely különben is közel volna az Eskü-térhez. A Margit-hídtól nem messze délre, s révátkelésre alkalmas helyen álló balparti harmadik erőd közellétével hozhatjuk kapcsolatba az Országház építése alkalmával talált római emlékeket, többek közt egy szép márvány szoborfejet és egy bronz maszkot.⁵³⁾ Pontos helyét még kijelölni nem tudjuk, de ehhez kapcsolódhatott Új-Bécs, melynek déli határa a Pestet körülvevő külső nagy árokig terjedt. Ettől északra feküdt Jenő-falu a Rákos-patak menti római erőd mellett,⁵⁴⁾ melynek híres és élénk révközlekedése volt az okmányok szerint. Így a balparti pesti oldalon keletkezett magyar telepeknek a római fennálló maradványokhoz való topográfiai szoros ragaszkodását világosan felismerhetjük.

Az eskütéri castellum falai épen maradtak meg a honfoglalás koráig, akárcsak a fentebb említett csillaghegyi és budakalászi burgusok, melyeknek köveit csak a középkor folyamán hordták széjjel. Magára az aquincumi castrumra nem hivatkozhatunk, mert az a középkor folyamán beépülve gyorsabban tönkrement. Ma is csak a helyét és részben kiszedett falainak irányát ismerjük.

A teljesen feltárt és jelenleg a föld alatt hozzáférhetően átboltozott torony igazolja állításunkat. A vár belsejéből egy ajtó vezetett a torony belsejébe. A torony nyugati oldalán pedig egy kitoró-kapu foglalt helyet, melyen a védők az árkon át az ellenségre ronthattak. Ez a kapu a római korban 140—150 cm széles. Később szűkebbre falazták, 56 cm-re. Moeller István műegyetemi tanár állapította meg, hogy ez az elfalazás az Árpádok korában történt. A két belső sarokkő profilozása az időpontot a 12. század végére helyezi. Az elfalazás habarcsa élesen különbözik a római forró meszes habarcsától. A sarokkövek anyaga szentendrei trachit-andezit, melyet a rómaiak építészeti célokra nem használtak, egyedül tűzállósága miatt a hypocaustumokban a padozatot tartó oszlopok gyanánt találkoztunk vele. (Az I. sz. képen mutatjuk be a torony kitoró kapuját, fehér vonal jelzi az Árpád-kori elfalazást.)

A pesti várról legelőször Anonymus emlékezik meg (57. fej.). Taksony vezér izmaelitáknak engedi át a pesti várat (*castrum, quod dicitur Pest*), s vezérek Billa és Boksu a magukkal hozott nép kétharmadát a vár szolgálatára rendelték. Az izmaeliták mohamedán vallású volgai bolgár települők voltak, kik nem sokkal a honfoglalás után jöttek Magyarországra.⁵⁵) Anonymus hitelét e tekintetben a nyelvészeti⁵⁶) és történeti adatok kétségtelenné teszik; Pestnek századok mulva 1217-ben is jelentékeny bolgár lakossága van.⁵⁷) Ezen kereskedéssel és pénzüzletekkel foglalkozó népességet Salamon nagyon lebecsüli, békében házaló, vásárhelyeken kalmárkodó és a magyar tábornok kisebb háborúkba elkísérő nomád elemnek, a városias civilizáció ellenségének állítja be.⁵⁸) Az utóbbi évtizedek bolgár régészeti kutatásai más színben mutatják azonban kultúrájukat. Legfontosabb, hogy a volgai bolgároknak is volt építő kultúrájuk, nagyszerű kőfaragók, az oroszoknak szállítanak épületköveket.⁵⁹) Az északeleti mai Bulgáriában az újabban feltárt paloták, erődök csodálatos módon mutatják, hogy a Krum kán által hatalmassá tett Bulgáriát Omurtag mint ajándékozta meg a kultúra gyümölcseivel. A fővárosnak, Pliskának várában a tornyok szerkezete azonos a piaristatolki castellumával, de a kitoró kapu szélessége az Árpádkorban szűkített új falazással egyező méretű.⁶⁰) A bolgár jövevények előtt, akik a fenti példák nyomán magukkal építő kultúrát is hozhattak, s ismervén a kereskedéssel foglalkozók számára egy hirtelen támadást feltartani tudó erősebb kővár előnyeit, hol biztos kereskedelmi áruraktárakat tarthattak, s egyúttal a legalkalmasabb révátkelő volt, a pesti még épségben fennálló római castellum területe legalkalmasabb helynek kínálkozott a letelepedés számára. Nem lehet kételkedni Anonymus szavaiban, azt hisszük, akkor sem, mikor a vár védelmére a telepések kétharmad részét hagyja meg, ami az ő korában a város bolgár lakosságának túlsúlyára vonatkozik. Ez nemcsak a fegyveres védekezést, hanem a várhoz, most már megerősített városukhoz való szoros ragaszkodást is jelzi. Pest mint fontos kereskedelmi központ s összekötőhely állandó üzletkötések színtere, de mint a Dunántúl felé a legalkalmasabb révátkelő a mozgó kereskedés elősegítője, felvirágoztatója lesz. A bolgárok mellett Pest rövidesen új lakosokat is kap, szószerint azonban nem szabad venni Rogeriust, mikor Pestet nagy és dúsgazdag német városnak nevezi (*magna et ditissima theutonica villa, quae Pesth*

dicitur) és elhallgatja az akkor már bizonyára népes magyar elemet.

Az a tatárpusztítás előtti Árpád-kori alapítású vár, melyet Jankovich vélt felfedezni, s több kevesebb módosítással Rómer és Salamon is feltételeztek és képzeleti helyét kijelölték, egyáltalában nem létezett. A római castellum falai és tornyai — kevés átépítéssel most már mint a pesti magyar vár — megérték a tatárok ostromát. Gyászos eleste nagy kihatással volt a város további fejlődésére, s ez indította Béla királyt is arra, hogy az átellenes jobbparton a budai hegyen, *in monte Pestiensi* vesse meg egy biztosabb vár alapját. De ez nem jelentette a pesti vár feladását, eredeti formájában megújítva tovább is a balparti város magja maradt. A váron kívül már a tatárjárás előtt keletkezett védelemnélküli telep határát a Pestet körül folyó vizesárok képezte (*magnum fossatum, quod circuit villam Pestiensem*).

Az antik, római tradíciókhoz való ragaszkodás jelentkezik a belvárosi plébániatemplom románkori, vagy még azt is megelőző fa- vagy vályogfalazású elődjében, mely éppen a római castellum közepére esik, ahol a katonai parancsnok épülete, a praetorium állott a melléje épített szentélyel a hadijelvények őrzése számára. Ez utóbbi alakult át a késő-római korban igen sok helyen a tábor keresztény bazilikájává (többek közt idézhetem Drobetaet). De ha ez nem is történt meg, számos esetet ismerünk, hogy a korai középkor éppen oda építette keresztény templomait, ahol korábban a pogány szentélyek állottak.

Az ásások alkalmával a tábor északi falának kiszabadításán kívül csak kutató árkokat húzhattunk. A római rétegre Árpád-kori soros temetkezés következett. A sírok kísérő lelete, egy-egy bronz nyitott gyűrűtől eltekintve, csak bronz vagy rossz ezüst halántékgyűrűkből állott. Érem csak egy sírban fordult elő II. Géza vagy II. Endre korából (C. N. H. I. 169). Ezek a sírok azonban már elég messze estek a mai templomtól, kb. 40 m-re. Így nem is a legkorábbi temetkezés idejéből valók, s nem is az előkelőbbek sírjai lehettek, mert ezeket közvetlen a templom mellett temették el. Az ásás az előtte álló akadály miatt nem is tisztázhatta az első temetkezések korát, s vele együtt annak a korai templomnak építését, mely mellé legelőször temetkeztek. A római castellum falának kiásásakor közvetlen a fal mellett is találtunk sírokat. De, hogy az egész terület vagy legalább is a római vár északi fele nem maradt meg mindig temetőnek, azt mutatták az építészeti maradványok. A belvárosi templom közepével egy irányban Árpád-kori, agyaggal épített kőfalak mutatkoztak. Érdekesebb volt egy későbbkori erős falazás, melynek alapásakor az Árpád-kori csontvázakat kettémetszették. Ezekhez az épületekhez tartozott, illetve egyik helyiségében állott az a kandalló, melynek szürke anyagú csempéi, zománcos díszei egyaránt összetörve heverték. Az összeragasztott csempék közül több darab a brandenburgi címerrel ékes: pólyák váltakoznak sasokkal. Mások a gótika áttört díszítő elemeit őrizték meg. Zsigmond király címerével díszített csempékből rakott kandalló állhatott-e más helyen mint egy királyi palotában vagy legalább is az ő tulajdonát képező épületben? És ez is ott állott a római vár közepén, a templom tőszomszédságában. Az ásás rétegvonalaiból ki-

4. Tanulmányok Budapest múltjából. III.

Tiszteletpéldány

tűnt, hogy ez a római eredetű vár, ha kijavítva is, megmaradt a közben kiépített és várfallal körülvett nagy pesti város középpontjában mint a város magja, belső vára, de egyúttal mint az antik *tradíciók* őrizője is.

*

Pest területéről honfoglaláskori sír eddig nem volt ismeretes. A f. évi június havában a Mexikói-út 41/c számú telken alapásás közben dúltak fel egy nagyjelentőségű leletet. Bár a sírlelet nem teljes, egyes részei elkallódhattak, utánjárással és a telep újabb felásásával sikerült a lelet-körülményeket tisztázni. A sír homokos talajban, másfélméter mélységben került elő. A csontváz lábainál lókoponya, oldalán egy ép kard, s két különböző bronzcsatt fordult elő, valamint a ló vas-zablájának maradványa (3. sz. kép).

Dr. Bartucz Lajos antropológiai vizsgálatának eredményét a hozzáküldött töredékes koponyáról a következőkben közölte: »A vizsgálatra beküldött honfoglaláskori koponya, sajnos, annyira hiányos, hogy azon sem mérések, sem behatóbb morfológiai vizsgálatok nem végezhetők s így típus-megállapításra nem alkalmas. Annyi bizonyos, hogy erőteljes izomzatú férfi koponyájával van dolgunk. Életkora, amennyiben a hiányos csontokból következtetni lehet, még nem volt túl a 40 éven, viszont a húsz évet már valószínűleg betöltötte. Sajnos, egyetlen foga sincs, s a fogmedrek sem vizsgálhatók. Az orrgyök szélessége, a *Proc. frontalis maxillae* lapos fekvése, a *Fossa canina* alkata, a járomcsont (*os zygomaticum*) magas és széles volta, rézsutos helyzete, az alsó szemgödri szél előreállása s a nagyon töredékes *ramus dexter mandibulae* aránylagos szélessége, mind oly jellegek, amelyek a mongol rasszkörre utalnak. Ezzel szemben a homlok alkata, s amennyire a töredékből megítélni lehet, az agykoponya alakja, arra utalnak, hogy a mongol rasszkörnek valamelyik típusa itt nem tisztán, hanem európai rasszkeveredés alakjában mutatkozik. Némi hasonlóságot tüntet fel e koponya egyfelől az ó-kécskei honfoglaláskori koponyával, másfelől az avarkori mongoloid koponyatípusokkal. Közlelbbi meghatározás a nagyon hiányos és sérült koponyán nem eszközölhető.« (1934. jún. 1.)

A sírban talált lókoponya a halotti tor maradványa s ez jellegzetes a steppei harcos-nomád temetési rítusra, mely szokást még mint belső-ázsiai örökséget Oroszországból hoztak magukkal a honfoglalók. A lókoponyát felkantározva tették a sírba, de csak kevés vasrész maradt belőle. Hogy egykor díszesebb lehetett, azt a koponya szájánál látható, ma már eltűnt bronzalkatrészből származó zöldes patina is mutatta.

A sír legértékesebb lelete egy kétélű nehéz kard, mely első tekintetre a hazai leletekben gyakori normann kardokkal egyezőnek látszik. Hossza 92·1 cm, a penge hossza 78·7 cm. A markolat méretei: a markolatgomb hossza 6·7 cm, a keresztvas hossza 11 cm, a markolat hossza a gomb és a keresztvas között 9·5 cm. A penge szélessége fent 5 cm, a hegyénél 2·6 cm. Megmaradt a hüvely kevés faalkatrésze, mely nyárfának állapított meg. Két bronz pánt szolgált a hüvely fölfüggesztésére. Fettich Nándor, aki legutóbb foglalkozott a honfoglaláskori normann kardokkal, ismert számukat 16-ra teszi.⁶¹⁾ Megállapítja, hogy Magyarország területén

a honfoglalást megelőző időktől kezdve a 10. és 11. századon át állandóan divatosak. A leghíresebb honfoglaláskori sírleletnek, a bene-pusztainak normann kardja a kievi sírleletben talált normann kard⁶²⁾ tanúsága szerint a levediai tartózkodás idejéből származik. A normann-szláv állammal való kereskedelmi összeköttetés a magyarság anyagi kultúrájára, elsősorban fémművességére volt nagy hatással. E jellegzetes normann kardnak nagymérvű fellépése mutatja, hogy a levediai korszakban a kievi állammal való érintkezés a mélyebb kultúrhatások befogadása mellett a magyarság katonai szervezetébe újabb, nem steppei elemek felvételét eredményezte. Az eddig ismert normann kardok pengéje egyenes vonalban keskenyedik a hegyig. Fettich állapította meg, hogy az új budapesti kard pengéje ettől eltér. Ha nem is erős, de felismerhető görbülete van, ami a honfoglaló magyarság könnyű lovassági görbe kardjára, a szablyára emlékeztet. Ez utóbbinak alsó harmada kétélűvé szélesedik, hogy szúrásra is alkalmas legyen. A normann kard ezzel szemben kétélű és egyenes. Új kardunk így a szablyából, az ősi steppei lovasnomád fegyverből az átmenetet képviseli a normann kardhoz. Ennek készítése pedig csak ott és akkor történhetett, mikor a magyarság szoros kapcsolatba került a normann-szláv állammal, tehát a levediai tartózkodás idején (889 előtt). A normannság a saját típusú kardján a fogyasztó magyarság számára változtatást, annak nemzeti fegyverével való összeegyeztetést tett.

A kardot tartó övszjű csattja, miként a kardhüvely pántjai, bronzból készült. Előlapján, mely kissé kiszélesedik, olyan vésett díszítések láthatók, melyek stilisztikailag a honfoglaló magyarság tarsolylemezeinek⁶³⁾ díszivel és a kievi lelet kardjának markolatdíszítésével egyezők. Így készítési helye a magyarság levediai tartózkodásával függ össze.

A koponya mongoloid jellege, a temetés steppei nomádlovas ritusa, s a levediai tartózkodásra visszamenő normann-szláv stílusú mellékletek a sír korát a vezérek korába, minden bizonnyal a honfoglalás elejére helyezik. A fiatal vitéz kardfelszerelését még Levediaból hozhatta magával s a Pest környékén talált első u. n. honfoglalási lelet. A sír környékét nagy területen felásattam, de a homokos talajban semmit sem találtunk. Így itt is egyes temetkezéssel állunk szemben, ami igen gyakori az előkelő magyarságnál. Egyes temetkezés volt pl. az első honfoglaláskori benei lelet is, melyet 1834-ben találtak. Ezzel a lelettel sok tekintetben összefüggő első budapesti leletünk véletlenül éppen 100 évvel rá látott napvilágot.

A mexikói-úti sír kardját a hazai archaeologia a »II. budapesti viking kard«-nak fogja elkönyvelni. Az első kardot már régebben találták, az Erzsébet-híd építése alkalmával a budai oldalon hozta fel egy kotrógép a Dunából.⁶⁴⁾ Formai és technikai tekintetben eltérést mutat a mexikói-úti kardtól, s egy másik viking kultúrközpont emlékeihez kapcsolódik. A kard gombján és keresztvasán háromféle anyagból álló tausírozás fordul elő: ezüst, vörösréz és talán arany. Származási helyére legutóbb Paulsen mutatott rá.⁶⁵⁾ Legközelebbi analógiája, mind alakra mind díszítésre, Lippelne mellett (Neumark) került napvilágra, a hazai leletek közt pedig a váci kard a legközelebbi rokona. A díszítés szalagornamentikája eredetileg irországi. Nagy szerepet játszik a dániai, főleg azonban a gotlandi fegyverek niello-díszítményeiben, s Paulsen a magyarországi viking

kardokat joggal hozza ezekkel kapcsolatba. Az utat is megjelöli, melyen hazánkba kerültek. A gotlandi befolyás alatt álló Keletporoszország, mint egyik gyártási központ a történeti források szerint lengyel provincia volt, melyet Boleszláv halála után Szent István vett birtokába. A 11. század első évtizedeiből származnak a magyarországi viking emlékek és Keletporoszországból kerültek hozzánk, így a budapesti első kard is és bizonyítják, hogy Magyarország ez időben messzemenő kapcsolatokat tartott fenn.⁶⁶⁾ (2. sz. kép, 6. szám.)

A legszebb budapesti viking emlék azonban az a lándzsa, melyet a Dunának budai oldalán egy kotrógép hozott fel a Dunából, s ma a Nemzeti Múzeumban őrzik. Először Paulsen ismertette a magyarországi viking leletekkel kapcsolatban.⁶⁷⁾ A lándzsa hossza 60 cm, melyből a lándzsa-alapra kb. 40 cm esik, s mindkét oldala damaszcirozást mutat. A köpűje hatszögletes, s az érdessé tett alapját aranyréteggel borították. Mind a hat oldal díszítéses, a két keskeny oldalon növényi, a szélesebb oldalakon geometrikus minták szerepelnek. Készítése helyéül a legnagyobb valószínűség szerint Gotlandot kell kijelölni. A sok skandináv lelettel összehasonlítva, melyeket Paulsen felsorakoztat, megállapítható, hogy készítési ideje a 11. század első fele. A lándzsa nem volt használati fegyver, sőt talán még díszfegyver sem, hanem inkább insignium, hatalmi jelvény. (2. sz. kép, 7. szám.)

Ez utóbbi leletek alapján joggal tételezzük fel, hogy a régészeti kutatások fővárosunk területéről még sok értékes emléket hozhatnak napvilágra, melyek a népvándorlás korától a királyság első századáig tartó korszak gyér számú emlékeit gyarapítva kiegészítik a történeti adatok hézagait.

Dr. Nagy Lajos.

¹⁾ Szalay Akos, A dunabogdányi római castellum-ról (Archaeologia Hungarica X.) 1933. Építészeti szemszögből, nagy elfogultsággal megírt dolgozatának eredményeit csak vigyázva szabad használni. Kívánatos volna, hogy Paulovics Istvánnak az ásátások vezetőjének régészeti és történeti megállapításai hamarosan megjelenjenek és tisztázzák Szalay tévedéseit. — A szentendrei római tábor és telepről írt monografiám rövidesen napvilágot lát »Römische Forschungen in Szentendre« cím alatt a frankfurti Römisch-Germ. Kommission kiadásában. — Nagyjelentőségű Paulovics István jelen évi ásátása, mely a dunabalparti nógrádverőcei hídfőállás feltárását eredményezte.

²⁾ V. ö. Alföldi éremrepertoriumát, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I. (1924) S. 21—67.

³⁾ A budakalászi és csillaghegyi burgusokat 1932—1934-ben ásattam fel. Még nincsenek publikálva.

⁴⁾ Frigeridus életére ld: O. Fiebiger u. L. Schmidt, Inschriftensammlungen zur Geschichte der Ostgermanen. Denkschrift der Kais. Akad. der. Wiss. Band 60, Abt. 3, S. 145.; Alföldi, id. h. I. S. 82—83.

⁵⁾ Alföldi, Leleték a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk (Archaeologia Hungarica IX.) 1932, 42. sk. I. 20. kép, XXIX—XXXI. táblák.

⁶⁾ Hampel, Altertümer des früheren Mittelalters II, S. 343 ff.; III. Taf. 263.

⁷⁾ Még most is sok tekintetben helytálló Salamon Ferenc megállapítása. Buda-Pest története II. 27. sk. I. U. az, A rómaiság elenyészte Pannoniában s különösen Aquincum vidékén. Századok, 1881, 643. sk. old. Az általános történeti események megítélésére elég Alföldi művére utalnunk. Der Untergang... I—II. (1924—1926.)

⁸⁾ Mon. Germ. Auct. ant. VIII., 190. — Aquincum nevét olvashatjuk két földrajzi tankönyvben is, melyek a 7. és 8. századokra nézve bizonyítanak Aquincum fennállását. V. ö. Fröhlich, Aquincum történetéhez. Egyet. Phil. Közöny 6. (1882), 141—144. old.

⁹⁾ Alföldi, id. m. II. S. 30 ff.

¹⁰⁾ Szönyi, Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve II. (1923—26), 172—195. old.; Nagy, Iricordi cristiano-romani trovati recentemente in Ungheria. Relazioni al III. Congresso internazionale di arch. cristiana 1934, p. 296; Alföldi Eurasia Septentrionalis Antiqua IX. (1934), S. 301—302.

¹¹⁾ Nagy Géza, Budapest a népvándorlás korában. Budapest Régiségei V. (1897), 56. sk. old.

¹²⁾ Kuzsinszkyknak a Bud. Régiségeiben megjelent dolgozatain kívül összefüggő képet adnak a következők is: Aquincum. Kül. lenyomat a »Budapest Múemlékei«-ből 1925; Aquincum helyrajza. Tanulmányok Budapest múltjából. II., 32—39. old.; Aquincum. Az ásátások és múzeum ismertetése. 7. kiadás. 1933.

¹³⁾ Pleidell Ambrussal nem tudok egy véleményen lenni, mikor a rómaiak jelenlétét Pannoniában és Aquincum környékén feltételezi a honfoglalás korában. E tekintetben Hóman és Pais véleményeihez csatlakozom. V. ö. Századok 68 (1934), 189. sk. old.

¹⁴⁾ A vízvezeték ezen magassága természetesen csak a Szőlőkert-utcai szakaszra illik, mert az esésnek megfelelően (8 ezrelék) a forrás felé emelkednie kellett. A vizet itt is úgy duzzasztották fel, mint akár a Római-fürdőnél a Külső-Szentendrei-út mentén haladó aquaeductus számára. Ez utóbbi azonban nem ivóvizet szolgáltatott, hanem termális vizet vezetett a fürdőkbe és a királyhegyi amphitheatrumba.

¹⁵⁾ Helyesen ítéli meg Pleidell, A magyar várostörténet első fejezete. Századok 68 (1934), 191. sk. old.

¹⁶⁾ Nagy Géza, Bud. Rég. V. (1897), 63. old.

¹⁷⁾ Nagy Lajos, Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár-utcában. (Az Aquincumi Múzeum kiadványai I. 1931.) — A késő-római óbudai emlékeket részben hozza Hampel is. Ezeket így mellőzhetem.

¹⁸⁾ Nagy L., Keresztény-római emlékek Magyarország területéről. Arch. Ért. 45. (1931), 29. old.; Kuzsinszky, Aquincum. Vezető. 7. kiadás. 1933, 9. old.

¹⁹⁾ Nagy Géza, Bud. Rég. V. (1897) 65. old., IV. kép.

²⁰⁾ Wekerle, Arch. Ért. V. (1885) 20—24., 90—100. old.; Hampel, A régibb középkor emlékei a Magyarhonban I. (1894), 41. old., XXXVII. tábla.

²¹⁾ Erre a kerámiára v. ö. *Alföldi*, Leletek a hún korszakból... 42. sk. old. teljes irodalommal.

²²⁾ *Kuzsinszky*, Bud. Rég. XI. (1932), 348—349. old., 357. kép.

²³⁾ *Nagy Géza*, Arch. Ért. 16. (1896) 125—129. old.; Bud. Rég. V. (1897), 53. sk. old. VI. sk. képek.

²⁴⁾ *Hampel*, A régiebb középkor emlékei... II., 431. sk. old., CCLXXXIX—CCXC. táblák.

²⁵⁾ *Alföldi*, Der Untergang... II. köt.; Leletek a húnkorszakból és ethnikai szétválasztásuk. 1932.; Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde. Eurasia Septentrionalis Antiqua IX. (1934), S. 285—307.

²⁶⁾ Dr. Bartucz Lajos egyet. m. tanárnak a budapesti Tudományegyetem antropológiai intézetében végzett megállapításait helyénvalónak találok közölni. »A Kőszegi-út 39. és szomszédos telkekről a múlt év ősze óta 4 csontváz került hozzánk. Az elsőt 1933 nov. 11-én találták. Törött koponyából és hiányos csontvázból áll. Erősen mongoloid, 40 év körüli nő. Mellette kis agyagkorsót találtak. A másik csontvázat 1934. febr. 16-án találták. Ebből egy tiszta mongol típusú 40—45 év között lévő nő koponyája került be hozzánk. A harmadik sír szintén nőé és márc. 14-én került elő. A lelet törött koponyából és hiányos csontvázból, valamint a jellegzetes avarkori durván égetett edény töredékeiből áll. Életkora 30—35 év között volt és sérültsége dacára is látszik rajta, hogy erősen mongoloid típusú lehetett. A negyedik sírt ápr. 21-én ásták fel. Ez 30—35 éves férfi csontváza, melyből csak egy mongol típusú homlokcsont, állkapocstörődék és hosszú csonttörődékek, valamint a küldött edénydarabok, alabárd-féle vaseszköz, simított csont és állatcsigolyák kerültek elő. A koponyák típusa teljesen kétségtelenné teszi, hogy itt egy avar temető sírjairól van szó, sőt abból, hogy a koponyák mindenikén felismerhető a mongol jelleg, valószínűleg tartom, hogy a temető régészeti is igen gazdag lehetett. A sírok a Kőszeg-utca 39. sz. ház körül legalább 70—80 m² területet fognak össze. Fekvésükből kétségtelen, hogy itt nagyobb temető lehetett, s a Kőszeg-utca vonalán, valamint a szomszédos részben üres, részben bevetett telkeken nagyon valószínűleg tartom, hogy még további sírok találhatóak.« (1934. jún. 6.). — A Kőszeg-utca 39. számú ház környékét az utca felől felásattam, de új sír nem került elő, csak egy putriszerű gödörben 2 jellegzetes díszű avar edény. A sírok keletre és délre húzódnak.

²⁷⁾ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról. 45. old., 12—14. képek; *Fetich*, Az avarkori műipar Magyarországon. (Archaeologia Hungarica I.) 1926., 12., 16. old., I., 4., 16.; II., 19. táblák.

²⁸⁾ *Nagy Lajos*, Az óbudai cella trichora... 70. old., 48. kép.

²⁹⁾ A szláv betelepülésre v. ö. *Alföldi*, ESA IX. (1934) S. 302. — A 10. századnál régiebb biztos szláv leletek eddig nem ismeretesek. *Richthofen*, A szláv kérdés Magyarországon régiebb középkori archaeológiájában. Arch. Ért. XL. (1923—26.), 141. old., *Márkiné Poll Katalin*, Arch. Ért. XLVI. (1932—33.) 82—83. old.

³⁰⁾ A dunamenti római őrtornyok, hídfőállások építésére lehetőleg oly helyeket választottak ki, hol kis patak, folyó torkollott a Dunába. Ezeknek a vizét használta fel az önellátásra utalt katonaság kisebb malmok hajtására. Aquincumhoz közel így látjuk ezt a rákospataki pesti hídfőnél, a derrapataki burgusnál, Dunakeszinél stb. V. ö. *Salamon*, Budapest története I. 336—337. old.

³¹⁾ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról. 45. old. 14. kép.

³²⁾ Arch. Ért. XXII. (1902), 438. old.; *Hampel*, Alt. d. fr. Mitt. II., 847.; *Hampel*, Ujabb tanulmányok... 161. old., 52. tábla.; *Richthofen*, Arch. Ért. XL. (1923—26.), 146. old. Itt jegyezzük meg, hogy dolgozatunk lezárása után Garády Sándor két sírt ásott fel a Csúcs-hegyen. Az egyikben a csontváz mellett lókoponya is volt.

³³⁾ V. ö. *Balog Albin*, Az esztergomi múzeum bélyeges agyagedényeiről. Arch. Ért. XLI. (1927), 209. sk. old.; *Höllvigi*, Árpád-kori keramikánk I., Arch. Ért. XLIV. (1930) 142—169. old.

³⁴⁾ *Salamon*, id. m. I. 329—331. old.; *Kuzsinszky*, Arch. Ért. XVII. (1897), 395—405. old.

³⁵⁾ *Rómer*, A régi Pest. 1873. 7. old.

³⁶⁾ *Salamon*, id. m. II. 61., 63. old.

³⁷⁾ *Kuzsinszky*, Budapest Régiségei VII. (1900), 6., 45. sk. old. Ugyanitt a falról és a hídmunkálatokról egy zavaros, érthetetlen műszaki felvételt is kapunk.

³⁸⁾ *Hampel*, Arch. Ért. XX. (1900), 361—374. old.; *U. az*, Zeitschr. für historische Waffenkunde II. (1900). S. 192—201.; *Nagy G.*, Bud. Rég. VII. (1900) 63—83 old.; *Henning*, Der Helm von Baldenheim, Strassburg, 1907., S. 70.; *Fettich*, Der Schildebuckel von Herpály. Acta Archaeologica I. (1930), S. 230—233. *Alföldi*, Eine spätrömische Helmform und ihre Schicksale im germanisch-romanischen Mittelalter. Acta Archaeologica V. (1934). S. 99-144.

³⁹⁾ *Jankovich Miklós*, Pesth városának hajdani helyheztetése. Tudományos Gyűjtemény 1817., X. 57—64. old. Jankovich itt nem római erődőről beszél, hanem a tatárok pusztítása előtti pesti várról. Leírása nem világos, de egyes részletek, p. o. a csatornázáskor előkerült saroktorony csak a római vár keleti falának felelhet meg. Másféleképpen vélekedik *Rómer*, id. h. 33—36. old. *Salamon*, id. h. II. 171. sk. old. bírálja Jankovichot, s nemcsak a római vár létezését tagadja, de J. adatait az Árpád-kori várra nézve sem fogadja el.

⁴⁰⁾ *Paulovics*, A dunapentelei római telep (Intercisa). Archaeologia Hungarica II. 1927. 23—24. old.

⁴¹⁾ *Friedreich*, A budapesti piarista telek története. 1914. 30. sk. old., 9—11. képek. — Ennek a fürdőnek egy részét már 1799-ben megtalálták a Glöckelsberg-ház udvarán. Az egykori Historia Domusban helyesen írták róla, hogy római melegfürdő volt (Hist. Coll. Pest. S. P. 81—82. old.). Erre a római fürdőre gyakran történt hivatkozás Pest leírásai alkalmával. Így *Patachich*, Történeti jegyzetek szabad királyi Pest városról. 1839., 6. old.: »Hogy Pest már a rómaiak alatt fenállott, arról alig kételkedhetni, mert még jelenleg a' kegyes oskolák' szerzetének épülete alatt a' fő piacon római fürdők maradványai találtaknak.« — *Palugyay*, Buda-Pest szabad királyi városok leírása 1852., 287. old. — Annál feltűnőbb, hogy az alapos *Rómer* ezeket figyelmen kívül hagyta. Megemlékezik e fürdőről Takáts Sándor is (A főváros alapította budapesti piarista kollegium története, 1895. 323 l.) a köv. megjegyzéssel: „E fölötte érdekes lelet azóta teljesen feledésbe ment, s a főváros múltjának felderítői semmit sem tudnak felöle. Pedig sok jelentős dologra lehetne ebből következtetni.“ Milyen igazza volt!

⁴²⁾ Korábban *c(ohors) A(lpinorum) I o(fficina) (prima)*-nak oldottam fel, s így említi utánam Szilágyi is a pannoniai téglák corpusában. Helyesebbnek tartom azonban, ha a későkori katonai téglákra gondolva helységnevet tételezünk fel benne (v. ö. *Vincentia, Quadriburg* stb.). Egy téglabélyeg, Z V R S L X G -nek a töredéke *Pannonia primá*-ból került 375 körül Pestre. — *Szilágyi*, Inscriptiones tegularum Pannonicarum. (Diss. Pannonicae Ser. 2., 1.), 61. old.

⁴³⁾ A történeti eseményekre v. ö. *Alföldi*, Der Untergang... I., S. 79. ff.

⁴⁴⁾ *Paulovics*, Ásatás Dunapentelén 1931-ben. Arch. Ért. XLVI. (1932—33), 144. sk. old., 73. kép.

⁴⁵⁾ *Not. dign. Oc. XXXII.*, 41.

⁴⁶⁾ *C I L III.* 3653.

⁴⁷⁾ *Not. dign. Oc. XXXIII.*, 48., 65.

⁴⁸⁾ *Jankovich*, id. h. 60. oldalán leírt árok kétséget kizáróan a római várhoz tartozott.

⁴⁹⁾ *Alföldi*, Der Untergang... I., S. 38—40.

⁵⁰⁾ A limest biztosító őrtornyok egymástól való távolsága I. Valentinianus idejében 2—3·5 km-k közt váltakozik. A papföldi polgári város falától a római úton (mai Nánási-út) egyenesen mérve a szentendrei tábor 11 km-re fekszik, s ezen az útszakaszon 5, eddig még nem ismert őrtornyot találtam.

⁵¹⁾ *Jankovich*, Magyar szó nemzése. 56. old. — Schönwisner is hasonlóképpen vélekedett, s Trans-Aquincumot ezen romokban kereste. Comment. Geogr. in Romanor. Iter per Pannoniae ripam II., 206.

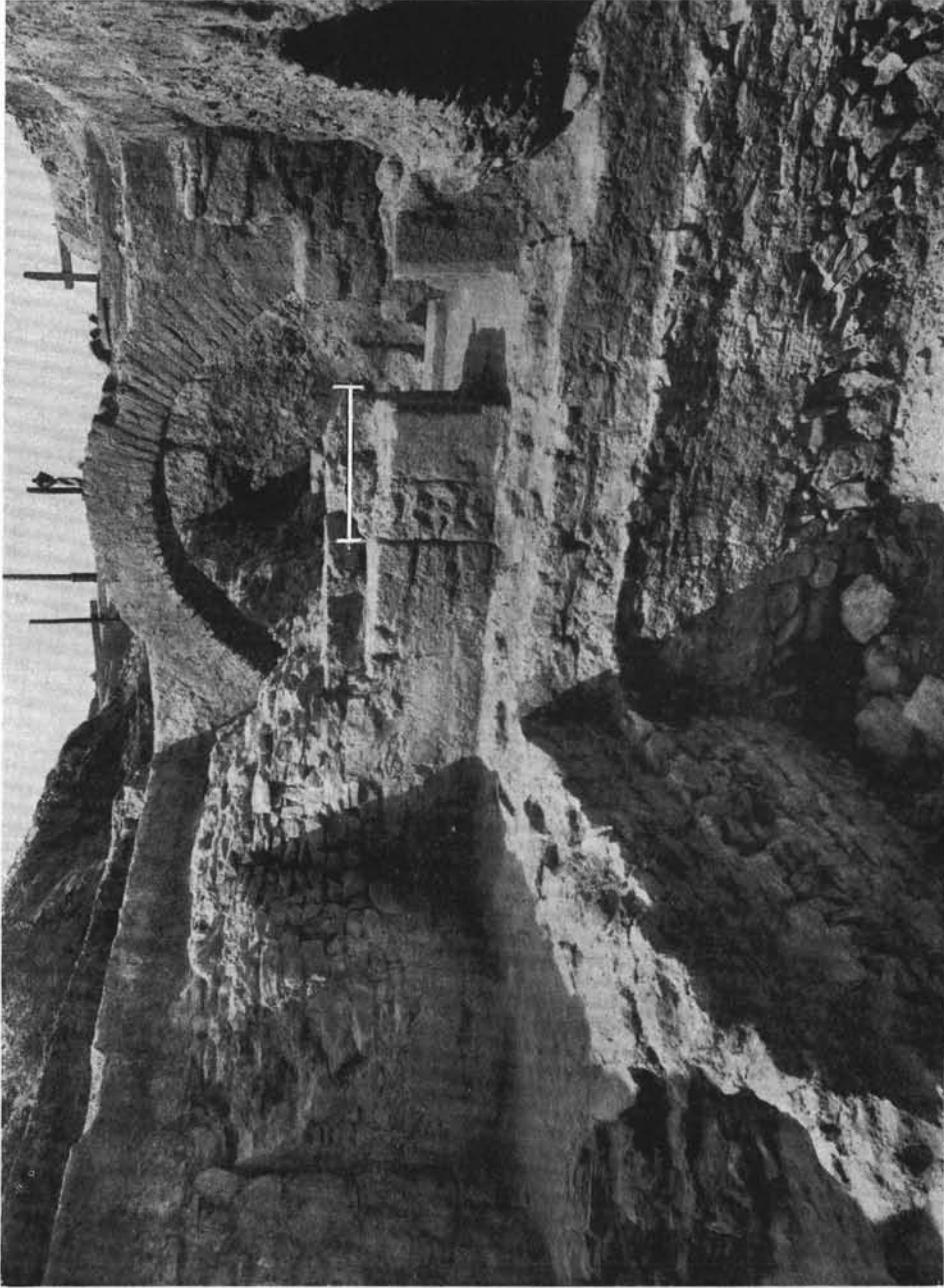
⁵²⁾ *Podhradczky*, Buda és Pest szabad királyi városoknak régi állapotjokról. 1833. 64—65. old.; *Rómer*, id. h. 47. old.

⁵³⁾ *Hekler*, Arch. Ért. XXVIII. (1908) 231—238. old.

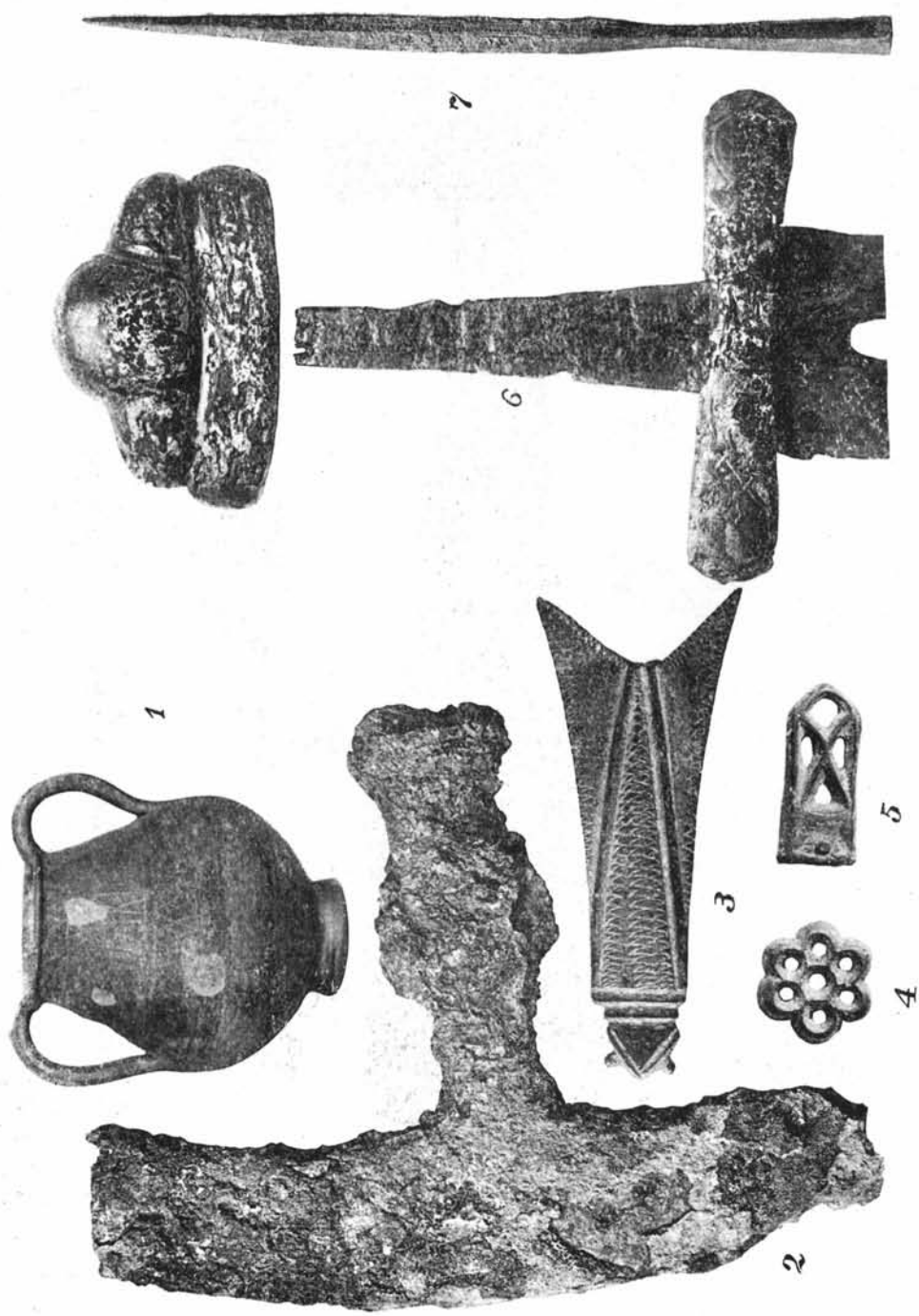
⁵⁴⁾ V. ö. *Rupp*, Buda-Pest és környékének helyrajzi története. 269. old. *Salamon* a jenei révet a Margit-sziget déli részére helyezi (id. m. II, 203. l.). A legkorábbi település réve azonban a sziget északi csúcsával kapcsolatos, ahol az érseki vár állott, s innen volt legjobban elérhető az óbudai káptalan területe is.

⁵⁵⁾ V. ö. *Pais D.*, Magyar Anonymus. 1926. 109. old.; *Németh Gy.*, A honfoglaló magyarság kialakulása, 1930., 173.; *Pleidell*, id. h. 163—164. old.

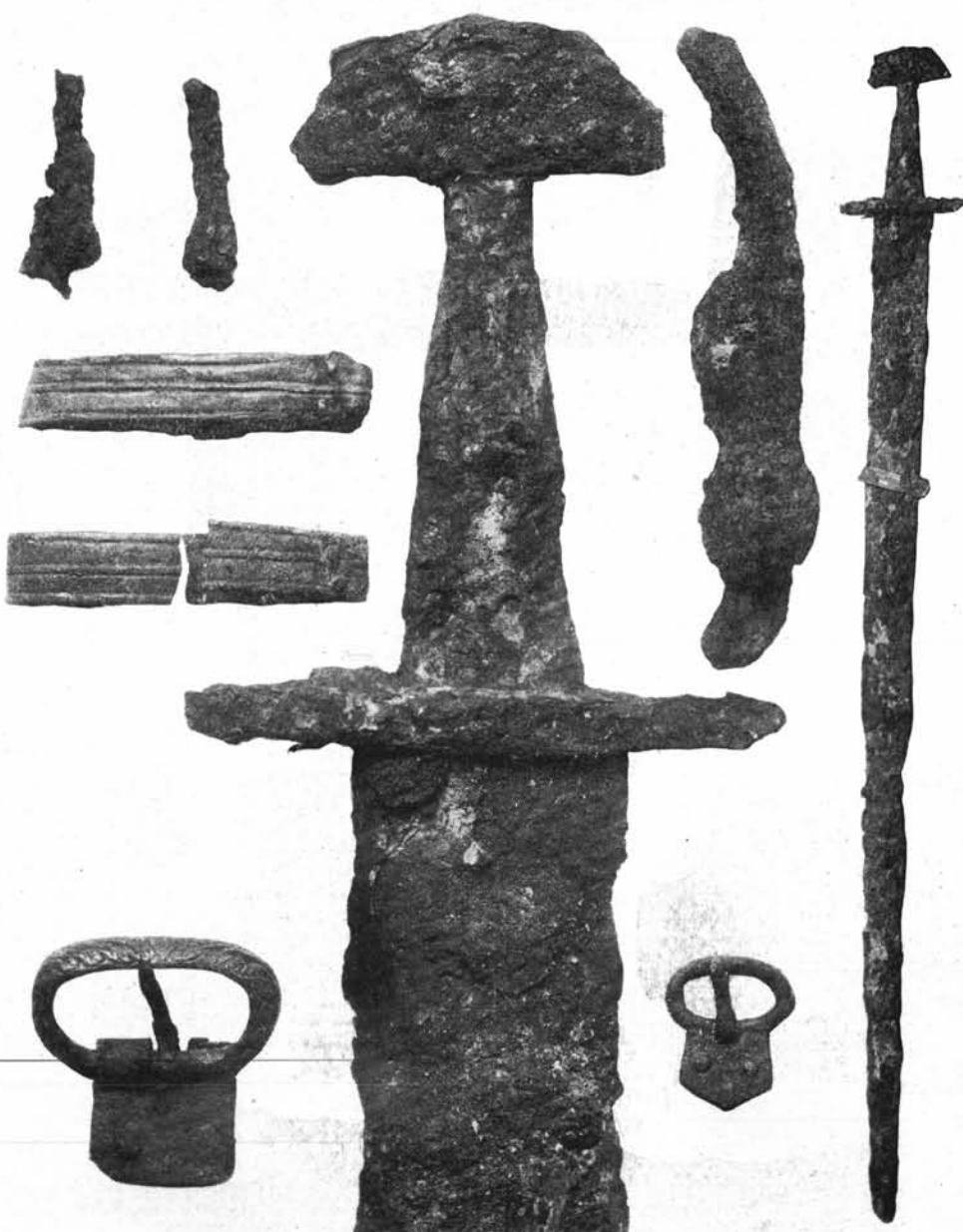
- ⁵⁶⁾ *Melich*, A honfoglaláskori Magyarország. 1929. 137—140. old.
- ⁵⁷⁾ *Szentpétery*, 321. sz.; *Fejér*, III. 1. 264. old.
- ⁵⁸⁾ *Salamon*, id. m. II., 86. sk. old.
- ⁵⁹⁾ *Spilevski*, Drevnie goroda i drugie bulgarsko-tatarskie pamatniki v Kazanskoj gubernii (=Régi városok és más bolgár-tatár emlékek a kazáni kormányzóságban). Kazan, 1877. 114. Idézi *Fehér Géza*, A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik (*Archaeologia Hungarica* VII.) 1931., 84. old.
- ⁶⁰⁾ *Fehér*, id. m. 39. köv. old., 3—5. képek.
- ⁶¹⁾ *Fettich*, A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Századok. LXVII. (1933), 258., 396. old.
- ⁶²⁾ *Fettich*, id. h., 9. kép.
- ⁶³⁾ *Fettich*, Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. *Arch. Ért.* XIV. (1931), 57. köv. oldal; u. az, Századok. LXVII. (1933), 383. sk. old. — A mexikói-úti sírt legközelebb kimerítően fogja tárgyalni *Fettich Nándor* a honfoglaláskori emlékeinkről szóló nagy monografiájában. A jelen alkalommal mi csak a lelet jelentőségére akartuk a figyelmet felhívni.
- ⁶⁴⁾ *Nagy Géza*, *Arch. Ért.* XXVI. (1906), 134. old.; A Magyar Nemzeti Múzeum *Multja és Jelene*. Budapest, 1902. 167. old.; *Hampel*, Újabb tanulmányok a honfoglaláskor emlékeiről. 91. old. B.
- ⁶⁵⁾ *Paulsen*, Magyarországi viking leletek az észak- és nyugateurópai kultúrtörténet megvilágításában (*Archaeologia Hungarica* XII.) 1933. 34. sk. old.
- ⁶⁶⁾ *Paulsen*, id. h. 44. old.
- ⁶⁷⁾ *Paulsen*, id. h. 7. sk. old.

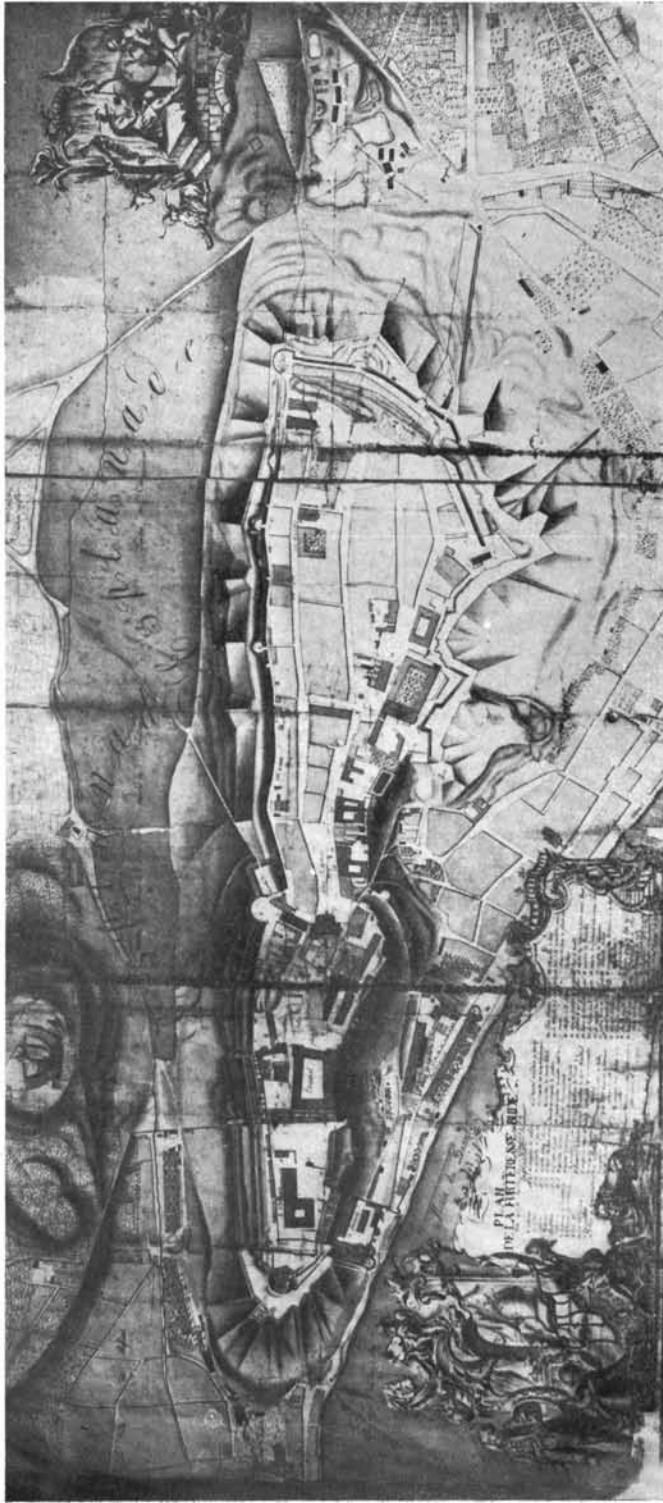
1. Az esküttéri római tábor tornya a 12. századvégi elfalazással.

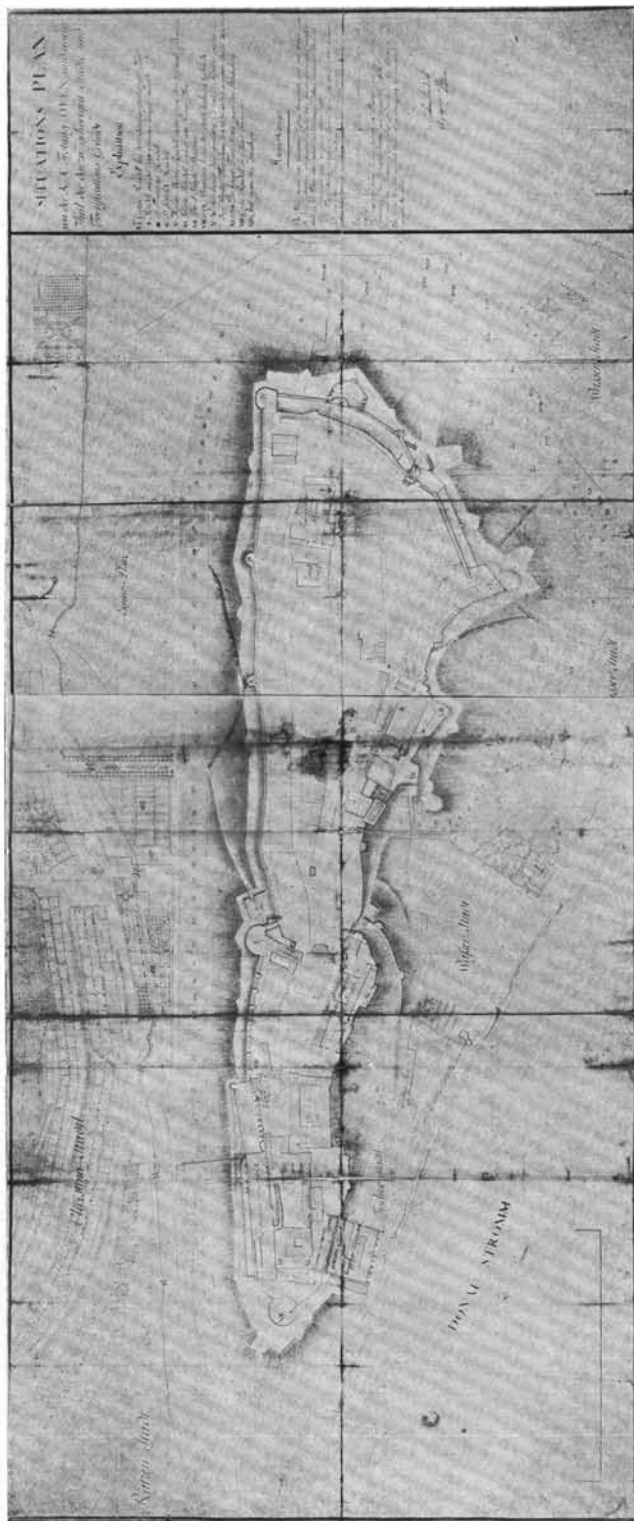
2. Népvándorláskori és viking leletek Budapest területéről.

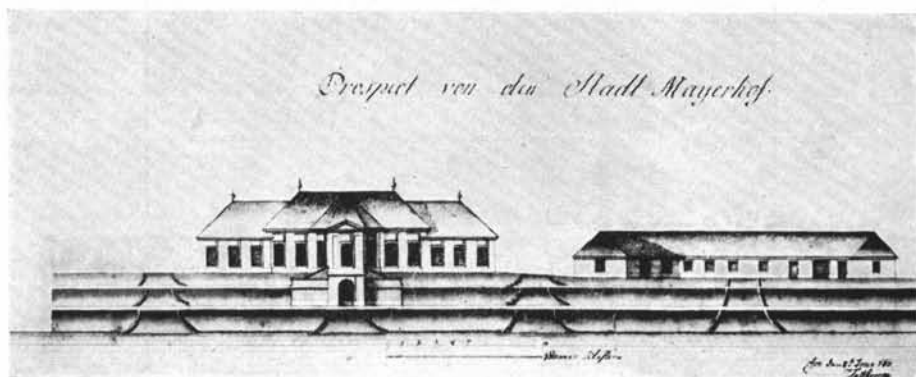
3. A mexikói-úti lovas honfoglaló sír mellékletei.

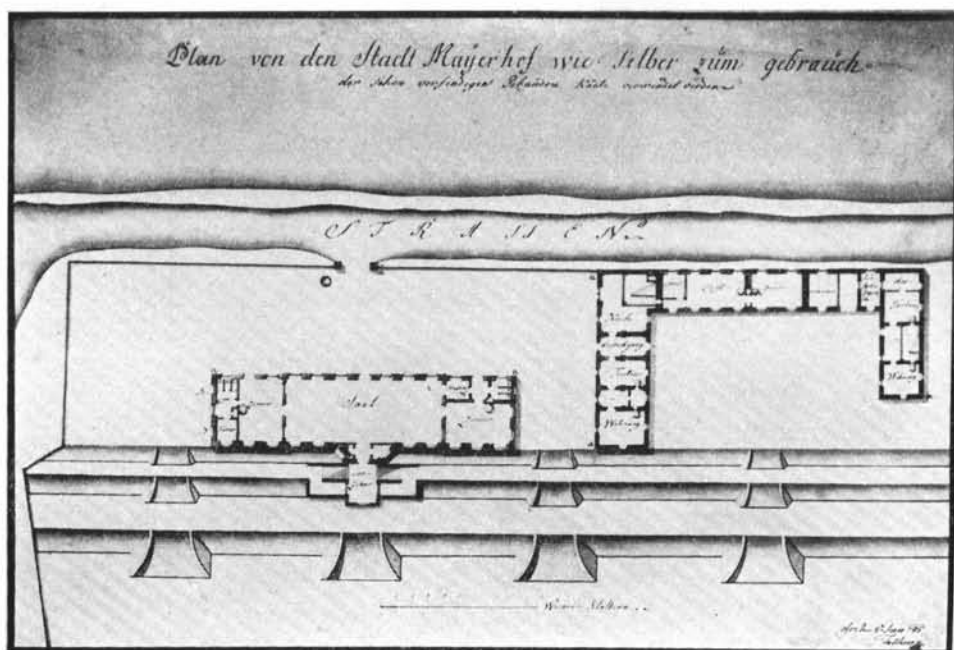
4. A budai Vár és környéke 1749-ben.

7. A budai Vár és környéke 1787-ben.

8. A Daun-villa látképe 1785-ből.

9. A Daun-villa alaprajza 1785-ből.